

Philip McMichael

A PARASZTOK MAGUK CSINÁLJÁK TÖRTÉNELMÜKET, DE NEM SZABADON*

* Eredeti tanulmány: McMichael, Philip (2008): Peasants Make Their Own Histories, But Not Just as They Please... In: *Journal of Agrarian Change*, Vol. 8., No. 2–3.: 205–228.

Ez az írás egy részletes történeti leíráson keresztül, kortárs parasztmozgalmi diskurzusok és gyakorlatok segítségével vizsgálja meg azokat a fogalmakat, amelyek segítségével az agrármozgalmakat értelmezzük napjainkban. Először azt járjuk körül, miért nem érvényesek többé az eredeti agrárkérdés fogalmai a napjainkban zajló mezőgazdasági változásokra. Ez a fogalmi változás fontos elmozdulást tükröz: a tizenkilencedik és huszadik század során az államok voltak a politikai-gazdasági rend szervezői, a huszonegyedik századra azonban a tőke vette át ezt a szerepet. Másodszor – ehhez kapcsolódva –, a mezőgazdasági mozgalmakra a kortárs politikai-gazdasági viszonyok zsinórmértékeként tekintünk. A neoliberalizmus társadalmi-ökológiai válságának politizálásával a mezőgazdasági mozgalmak problematizálják a politikai és szociológiai elemzéshez használt kategóriákat, és ismét a mezőgazdaságot, valamint az élelmiszert teszik meg a demokratikus és fenntartható társadalmi termelés központi kérdésének.

BEVEZETŐ

A kapitalista modernitás narratívája a parasztságot többségében történeti anakronizmusként kezelte, vagy a fejlődés visszaszorulóban lévő alapjaként tekintett rá. A neoklasszikus közgazdaságtan és az ortodox marxizmus egyaránt újratermelte ezt az ontológiát, előbbi méretgazdaságossági szempontokra, utóbbi a parasztság forradalmi osztályharcban betöltött marginális szerepére hivatkozva. Ez az írás reflektál ezen elméletek körülményeire és következményeire, és amellet érvel, hogy erős Európa- és államközpontúság jellemzi őket, amely hozzájárult a vidék napjainkban tapasztalható válságáért nagyban felelős „fejlődésközpontú” (*developmentalist*) episztémé¹ kialakulásához. A válság lényegét jól mutatja Mayozer és Roudart megfigyelése:

„a világ éhezői elsősorban nem városi élelmiszer-fogyasztók és -vásárlók, hanem mezőgazdasági termékeket termelő és azokkal kereskedő parasztok. Továbbá, ez a számbeli aránytalanság nem egyszerűen a múlt öröksége, hanem egy élő folyamat eredménye, amely mélyszegénységbe taszít több száz millió kismimizett parasztot” (2006: 10, kiemelés tőlem).

1 Michel Foucault által bevezetett fogalom, ami egy időszak kanonikus tudástermelési (episztemológiai) szabályrendszerére utal – *a szerk.*

Hasonlítsuk ezt össze Jeffrey Sachs „fejlődési létráról” szóló metaforájával, melynek értelmében a paraszti szegénység egyfajta eredeti őállapot: „az általános szegénységtől a különböző mértékű jólétig történő elmozdulás az emberi történelem során hirtelen gyorsasággal játszódott le. Kétszáz évvel ezelőtt (...) az uralkodók és földbirtokosok által alkotott szűk kisebbséget leszámítva majdnem mindenki szegény volt” (2005: 26).

Walt Rostow (1960) kanonizálta a fejlődésközpontú felfogást, amely szerint a parasztok az emberi történelem kezdetleges, hagyományos szintjén élnek. A fejlődéstudomány a parasztokat egy korábbi történelmi fejlettségi szinttel azonosítja, W. Arthur Lewis (1954) pedig arra használta fel ezt az episztémét, hogy a parasztságot mint az iparosodó társadalmak számára elérhető „korlátlan munkaerőforrást” ábrázolja. Eltekintve a világtörténelmi kerettel dolgozó elemzésektől (Wolf 1969; Walton 1984), a standard társadalomtudományok a parasztság politikai sorsával kapcsolatban továbbra is nagyjából ugyanazt mondják, mint Barrington Moore 1966-ban, „A diktatúra és a demokrácia társadalmi gyökerei” című művében. Amit sugall, ti. hogy az angol liberális demokráciának előfeltétele a parasztság felszámolása, a modernista nézőpont emblematikus példája. Van azonban az összehasonlító módszertanban egy kínos hiányosság, amely különválasztja Angliát annak tengerentúli birodalmától, ahol viszont jellemzően parasztok éltek – a huszadik század fordulóján Indiában ők állították elő az angol kenyér 20 százalékát (Davis 2001: 299).

Itt három kulcsfontosságú probléma jelenik meg. Először is, a parasztság sorsát elsősorban nem a nemzeti történelem, hanem a világtörténelem határozza meg. Másodsorban, a kortárs parasztmozgalmak fókuszpontjába az a fejlődésközpontú narratíva került, amely legitimációs eszközként segítette a parasztság egyre intenzívebb kismizését a vírusként terjedő neoliberalis rend alatt.

Harmadrészt, a modern történelmet fejlődéstudományi keretbe erőltető hagyományos (liberális és marxista) próbálkozások zátonyra futottak a fejlődésizmus-elmélet (*stage theory*) szikláin – a demokratikus eredmények nemzeti szinten való értelmezése legalább annyira hiányos, mint a parasztok történelmi relikviaként való ábrázolása. Ezzel az elképzeléssel kapcsolatban érdekes nézőpontot jelenít meg egy kortárs mexikói parasztmozgalmi vezető megfigyelése: „a *campesino* [földműves paraszt] vidékről származik. Mindig is léteztek *campesinók*. Akik korábban nem léteztek, azok a befektetők, gyárosok, politikai pártok stb. *Campesinók* mindig is léteztek és létezni is fognak. Sosem fogják elpusztítani őket” (idézi Desmarais 2007: 19). A kérdés az, hogy vajon mit jelent ma „*campesinónak*” lenni? A mexikói és közép-amerikai földműveshálózatokról készített, „*Campesino a Campesino*” című tanulmányában Eric Holt-Giménez, a *Food First* program igazgatója a következőket állapítja meg:

„A közhiedelemmel ellentétben a mai campesinók kulturálisan nem mozdulatlanok és politikailag sem passzívok. Társadalmi osztályként való eltűnésükről sincs szó. A campesino-családok Közép-Amerika-szerte és a Karib-térségben (illetve világszerte) folyamatosan alkalmazkodnak a globális, regionális és lokális erőviszonyokhoz... Történetük a fáradhatatlan ellenállásé, előbb a több évtizednyi „fejlesztéssel” szemben, amely meg akarta szüntetni a vidéki parasztságot; újabban pedig neoliberais gazdasági intézkedésekkel szemben, amelyek a vállalati profitokat helyezték előtérbe a környezet, az élelmiszer-biztonság és a vidéki megélhetés szempontjai helyett. Ez egy kulturális ellenállási harc, hiszen a campesino kultúra túlélte a „haladás” szocialista és kapitalista változatát is. A közép-amerikai földszoros területén a campesinók ma is ellenállnak a globalizáció pusztító gazdasági hatásainak – egyrészt a saját közösségeiken belül, másrészt pedig az Egyesült Államok termőföldjein, gyáraiban és szolgáltatási szektorában, melyeket kimeríthetetlen mennyiségű olcsó és feláldozható munkaerővel látnak el” (2006: xii).

A neoliberális projekt² részeként és annak ellenében szerveződő, világszinten jelen levő parasztmozgalom tehát politikailag oly módon, és egy olyan ügy mellett köteleződött el, melyet a klasszikus társadalomelmélet elképzelhetetlennek tartott.

A kérdés tehát a következő: ez a fajta parasztmobilizáció valóban „a nosztalgia és a melankólia hosszú árnyékát veti a modern társadalomra” (Bartra 1992: 17)? Másként fogalmazva: ez egy védekező és/vagy reakciós impulzus, vagy valami teljesen más? Én az utóbbi mellett érvelek. Bár mindig is éltek és jelenleg is élnek parasztok, akik közül sokan hiába vetnek be többféle megélhetési stratégiát, így is pusztán a létfenntartásért küzdenek – ugyanakkor létezik egy mobilizált réteg is, és ők azok, akik ennek az esszének a tárgyát képezik. A parasztmozgalom, ahogyan itt vizsgáljuk, a napi túlélésért folytatott küzdelmet összekapcsolja a földhöz való viszony új elgondolásaival, melyek szöges ellentétben állnak azzal, amit a neoliberális rend tesz a földdel és az azon élő emberekkel. Elemzők felhívták a figyelmet a parasztok, paraszttaktivisták és parasztvezérek öntudata közötti különbségekre, illetve az ezen csoportok között, valamint ezeken belül húzódo feszültségekre (Wright és Wolford 2003, Caldera 2004, Wolford 2006, Desmarais 2007). A lényeg az, hogy a „paraszto-mobilizáció” meghaladja a hagyományos paraszti politizálást, mégpedig úgy, hogy újrakeretezi annak ontológiai kérdéseit a neoliberalizmus kritikáján keresztül, és az agrárkérdést a fejlődési kényszerek viszonyában fogalmazza újra.

2 A „neoliberális projekt” a kulturális meghatározása annak, amit én „globalizációs projektnek” (McMichael 1996) hívtam annak érdekében, hogy elkerüljem a köznyelvben a „globalizációt” övező ökonomista fókuszot. A fogalmak lényegében felcserélhetők, és a tökeviszonyok politikai újrastrukturálására utalnak, amelyet a normalizáló, privatizáló neoliberális hitvallás legitimál.

Ezért ahelyett, hogy az új parasztkérdést a modern társadalomelmélet hagyományos lencséjén keresztül vizsgálánánk, hasznosabbnak tűnik egy episztemológiai irányváltás, hogy a parasztmozgalmat³ saját diszkurzív gyakorlatain keresztül elemezzük, ahogyan kritikai viszonyba lép a kapitalista narratívákkal és az azokat lehetővé tevő intézkedésekkel. A parasztmozgalmak által megfogalmazott kritika a neoliborális projektekre adott választ, amelyet a földművescsoportok elleni, a fejlődésnarratíva nevében elkövetett általános támadás hívott életre, és amely olyan jövőbeli lehetőségeket lát a földben, amelyek meghaladják a hagyományos modernista felfogás kereteit.

A NEMZETKÖZI PARASZTMOZGALOM ELHELYEZÉSE

A nemzetközi parasztmozgalom történelmileg pontos meghatározásához időbeli és térbeli megkülönböztetések egyaránt szükségesek. Az időbeli megkülönböztetés ezt a mozgalmat az agrárkérdés viszonylatában helyezi el, amelyet először a tizenkilencedik század végén fogalmaztak meg. A térbeli megkülönböztetés a parasztmozgalomnak a kapitalizmushoz és annak jövőjéhez fűződő ontológiai viszonyával foglalkozik. Ahogy azt a későbbiekben kifejtem, ezek a distinkciók összefüggnek, és valójában maga a parasztmozgalom emeli ki a kortárs agrárkérdés új jelentőségét azzal, hogy a mezőgazdasági és élelmiszeri viszonyokat átpolitizálja a neoliberalis kapitalizmuson belül és azon túl.

IDŐBELI KÜLÖNBBSÉGEK

A parasztmozgalom ma alapjaiban formálja át a hagyományos agrárkérdés előfeltevéseit és előrejelzéseit. A mezőgazdaságban végbemenő kapitalista átalakulás politikájának kontextusában az eredeti agrárkérdés azzal foglalkozott, hogy a parasztek miként azonosítják majd magukat politikailag a paraszti termelés változó folyamatain („elkülönbözés” vagy „szétbomlás”)

3 „Parasztmozgalmként” egy olyan általános globális mozgalomra utalok, amely egyúttal meglehetősen sokféle, különböző helyi szinteken egyedi szociális és ökológiai projektekkal jellemezhető, és mégis egy történelmi és közös politikai ellenállásban egyesül a föld, a vetőmagok, valamint az élelmiszer kiárúsítása és a WTO azon kereskedelmi rendszere ellen, amelynek intézkedései világszerte rendszerszinten kedvezőtlenek és kártékonyak a kistermelő földművesek számára. A meghatározó szervezetek (mint a Vía Campesina) között és azokon belüli megosztottság ellenére létezik egység a sokféleségben, amely meghatározza az „élelmiszer-önrendelkezési” projektet, amely cserébe létrehozza (és támogatja) a demokratikus szerveződést és érdekartikulációt (lásd még például Desmarais 2007).

belül, miközben a tőke alávetette a földbirtokot (vö. Lenin 1972). Karl Kautsky, aki a „proletariátus kizárólagosságának híve” volt (Alavai 1987) – és aki mégis amellett érvelt, hogy a földbirtokok tőkeként való központosítása a mezőgazdaságban véletlenszerű és nem útfüggőségéből adódó folyamat volt –, azt állította, hogy a parasztság munkásság iránti politikai hűsége végeredményben az élelmiszerárak földműves-mezőgazdaságra gyakorolt hatásától és a munkások reálbéreitől függött (1988: 317).

Ahogy az élelmészeti rendszerek elemzései kimutatják, az élelmiszerárakat egyre inkább a nemzetközi kereskedelmi kapcsolatok határozták meg (Friedmann 1978). A gyarmati birodalomhoz és az olcsó élelmiszerhez való hozzáférés furcsamód tompított egy lehetséges ellentmondást parasztság és a proletariátus között azzal, hogy alacsonyban tartotta a béreket a tőke számára, de kifacsarta az európai parasztságot. A századfordulón a parasztság és a munkásság különálló és egyesített ellenállási mozgalmi letértek a marxisták által megjövendölt forradalmi útról, és hozzájárultak a helyzet – Polányi által is leírt ([1944] 2004) – szociáldemokrata feloldásához. Ez a megállapodás felismert egy tényezőt, melyet a klasszikus agrárkérdés nem, mégpedig a világtörténeti viszonyokat, amelyek hozzájárultak a kora huszadik század társadalmi változásaihoz. Ebből kifolyólag a fordista bérrendszeren alapuló szociáldemokrata kompromisszum magában foglalta a mezőgazdasági merkantilizmust, amely valójában a családi gazdálkodásként idealizált „első világbeli” mezőgazdaság közfinanszírozású védelmezése volt (Friedmann és McMichael 1989). A fejlődő országok azóta is kritizálják az efféle mezőgazdasági merkantilizmust, amely a WTO 2003-as cancuni miniszteri találkozásán, a G20-ak létrejöttében⁴ érte el a csúcspontját.

Az agrárkérdés eredeti, klasszikus megfogalmazását – amely a 21. századra problémássá vált – erős államközpontúság jellemezte, amely a 19. század végének nemzetépítési erőfeszítéseiből fakadt. Ahogy azt Henry Bernstein írta, a klasszikus agrárkérdés elsősorban „a tőke agrárkérdése volt, és arra irányult, hogy kiépüljön egy *hazai* piac a tőke és elsősorban az *ipari tőke* számára. A kapitalista átmenet(ek) kontextusában ezt úgy is értették, mint a munka és a tőke közös agrárkérdését, már amennyiben a felemelkedő kapitalizmus eme két meghatározó osztályának közös érdeke fűződött a feudalizmus, illetve általában a prekapitalista társadalmi viszonyok és gyakorlatok megdöntéséhez/átalakításához” (2003: 209).

A helyzet iróniája abban rejlik, hogy amíg a önigazoló európai projekt a nemzetállam modernizációjára fókuszált, addig a prekapitalista társadalmi viszonyok és gyakorlatok fennmaradtak, bár sokszor lefokozott formában, a gyarmatbirodalom periferiáján (Davis 2001). Itt a modernista forгатókönyvvel szemben a parasztságot inkább kizsákmányolták, és nem felszámolták. Más szóval, a gyarmatok parasztsága a nagyvárosi bérmunka talapzataként

4 1999-ben létrejött nemzetközi szervezet, amely 19 ország és az Európai Unió vezetőit tömöríti, és amely a világ gazdag országainak legfontosabb nemzetközi fórumaként szolgál – a szerk.

működött, de ezt a szerepet láthatatlanná tették a felhalmozás modern társadalmi formáival foglalkozó társadalomelméletek, amelyek az Európa-fókuszú fejlődésmodell nemzeti szintű felfogásából indultak ki.⁵

Megállapíthatjuk, hogy a fejlődésközpontúság (*developmentalism*) intézményesítette a parasztság feleslegessé tételét a kiteljesedett államrendszeren belül. A hidegháború idején, a parasztfelkelések nyomása alatt azért történtek erőfeszítések az újraparasztosításra: az amerikai családi farmok modelljét voltak hivatottak terjeszteni az olyan állami intézkedések, mint a Latin-Amerikai Szövetség a Haladásért⁶, vagy a zöld forradalom⁷, illetve az olyan külpolitikai intézmények, mint az USAID Egyiptomban (Mitchell 2002). A fejlesztéspolitika ezen időszaka azonban lényegében csak gazdasági nacionalista közjáték volt, amelyet a parasztfelkelések, a háború utáni merkantilizmus és a dekolonizációs politikák uraltak, és amelyet az ENSZ 1960-as Függetlenségi Nyilatkozata legitimált.⁸ Míg az újraparasztosítás együtt járt Kelet-Ázsia és Latin-Amerika konzervatív – Araghi szerint, „küzdési sorrendben” kivívott (1995: 346) – földreformjaival, addig a paraszttalanítás a fejlődő világban is zajlott az élelmiszersegély-rendszer (Friedmann 1982) és a zöld forradalom egyenlőtlenségeinek nyomása alatt (Gupta 1998).

Mikor a köznyelvben „globalizációként” ismert neoliberais projekt felváltotta a gazdasági nacionalizmus időszakát, a globális Délen a paraszttalanítás több tényező együttes hatására felerősödött. A paraszti mezőgazdaság állami támogatásainak elapadása, a második zöld forradalom (a privatizált biotechnológiák és a globális fogyasztócsoportok ellátását célzó exportorientált mezőgazdaság), a piac által diktált földreformok⁹ és a WTO kereskedelmi szabályai – amelyek a déli piacokat célozzák mesterségesen alacsony áron tartott, Északról érkező többletexporttal – mind hozzájárultak a paraszttalanítási folyamathoz.

5 Vö.: Tomich (2004), aki a „rabszolgáság lencséjén” keresztül értelmezi újra a kapitalizmus történeti értelmezését, és aki amellett érvel, hogy a bérmunka és a rabszolgamunka közötti kapcsolat kritikus eleme ennek a történetnek, szemben azzal a felfogással, mely szerint a bérmunkaviszony a meghatározó.

6 1961-ben John F. Kennedy amerikai elnök által kezdeményezett gazdasági együttműködés az USA és Latin-Amerika között – *a szerk.*

7 Zöld forradalom alatt a fejlődő világ mezőgazdaságainak 1960-as évektől történő radikális átalakulását értik. Ezekben az évtizedekben terjedtek el globálisan a műtrágyák, növényvédő szerek és nemesített vetőmagok, mindez pedig az ipari növénytermesztés hatékonyságának látványos növekedését hozta – *a szerk.*

8 Az ebben az időszakban zajló mezőgazdasági reformokról lásd Rosset et al. (2006) átfogó beszámolóját.

9 A földek „piacosítása” mint a vidéki szegénységre adott neoliberais megoldás; átfogó elemzéséhez lásd Borras (2006).

Ez a „nagyvállalati élelmezési rendszer” – amely a mezőgazdasági termények árát a tényleges költségek 57 százaléka alá csökkentő támogatásokon alapul (People’s Food Sovereignty 2003) – a kereskedelem liberalizációján keresztül létrehozta a „világpiaci árat”, amely katasztrofális hatással van a kistermelőkre világszerte (McMichael 2005)¹⁰. Sharma (2004) felmérése szerint például:

„Indonézia a top 10 rizsexportőr között volt a WTO beavatkozása előtt. Három évvel később, 1998-ban, Indonézia a világ legnagyobb rizsimportőrévé vált. Indiában, a világ egyik legtöbb zöldséget termeszto országában, a zöldségek behozatala egy röpké év alatt megduplázódott – a 2001–2002-es 92,8 millió rúpiáról 171 millió rúpiára nőtt 2002–2003-ra. Peruban a liberalizáció nyomán az importált élelmiszer mennyisége drasztikusan megnövekedett. Ezáltal a nemzeti fogyasztás egészének 40 százaléka importált élelmiszer. A búzaimport megkétszereződött a 1990-es években, a behozott kukorica megelőzte a belföldi termelést, és a tejimport háromszorosára nőtt az előző évtized első felében, megsemmisítve ezzel a perui termelőket.”

Az élelmiszerdömping következtében parasztok milliói váltak nincstelenné (Madeley 2000), ezzel a késő tizenkilencedik század mezőgazdasági válságához hasonló helyzet – amelyért az Újvilágból és a gyarmatokról érkező olcsó élelmiszer volt felelős – általánossá vált globális szinten: elsősorban a kapitalista mezőgazdaság Északon történő koncentrációjának köszönhetően, ami a brit szabadkereskedelmi rendszer összeomlását követő merkantilista időszak eredménye volt. Vagyis amíg a klasszikus agrárkérdés megoldását az Általános Vám- és Kereskedelmi Egyezmény (GATT) protekcionizmusa biztosította politikailag (ezzel intézményesítve a nagyvállalati földlobbit a globális Északon), addig a mostani agrárkérdés már globalizálódott a vállalati világpiacon keresztül. Ahelyett azonban, hogy a kapitalista modernitás osztálypolitikájának konzervatív támogató szerepét játszaná, a parasztmozgalom újrakeregette a problémát. A fő célkitűzés már nem a tőkét előnyben részesítő mezőgazdasági átalakulás, hanem egy olyan transzformáció, amely szembemegy a felhalmozás

10 Máshol úgy jellemeztem a „világpiaci árat”, mint a nagyvállalati élelmezési rendszer eszközeit a kisémmzésre (McMichael 2005). Az élelmiszer-ellátásra ható, bioüzemanyagokból és különösképpen az indiai és kínai társadalmi étrendszokások változásából származó nyomás összefüggésben áll a növekvő élelmiszerárakkal – a múlt évben a kukorica ára megduplázódott, a búzaárak másfélszeresükre nőttek, eljuttatva a világot a „poszt-élelmiszertöbblet korába” (Vidal 2007). Az, hogy ez az új, társadalmilag létrehozott élelmiszerhiány mennyire fogja befolyásolni (ha egyáltalán befolyásolja) a „világpiaci ár” mechanizmusát (amely az Északi földtámogatások és termékek függetlenítésével jön létre), még nem látható előre.

parancsával, és amelyet parasztok és más társadalmi igazságosságért küzdő mozgalmak nemzetközi koalíciója igyekszik kiépíteni a felhalmozás féltésének lerombolásával.

A már elveszett világ megmentésére irányuló utóvédharcok helyett az olyan nemzetközi mozgalmak, mint a Vía Campesina egy eljövendő világért küzdenek – egy világért a vállalati piaci rend katasztrófáján túl, ahol az agrárizmus¹¹ a társadalmi és ökológiai fenntarthatóság szempontjából központi jelentőségre tesz szert. Több ez, mint önvédelmi manőver, hiszen a parasztmozgalom az élelmiszer-önrendelkezést¹² hirdeti, és megkérdőjelezi a neoliberais „élelmiszerbiztonság-projektet”, és azt a toposzt, miszerint a világot a globális Északon megtermelt többletélélemmel kell ellátni (McMichael 2003). Ahogy az a Vía Campesina honlapján (2003) olvasható:

„A neoliberális intézkedések a nemzetközi kereskedelmet priorizálják, és nem az emberek élelmezését. Egyáltalán nem járultak hozzá az éhség felszámolásához a világban. Épp ellenkezőleg, megnövelték az emberek mezőgazdasági importoktól való függését, és megerősítették a mezőgazdaság iparosítását, ezáltal kockára téve bolygónk és egészségünk genetikai, kulturális és természeti örökségét. Több száz millió földművest kényszerítettek hagyományos mezőgazdasági életvitelük feladására, városba településre vagy emigrációba. A nemzetközi intézmények, mint az IMF (Nemzetközi Valutaalap), a Világbank és a WTO (Kereskedelmi Világszervezet) pedig olyan intézkedéseket vezettek be, amelyeket a nagy nemzetközi vállalatok és szuperhatalmak érdekei diktáltak... A WTO teljesen alkalmatlan intézmény az élelmiszerrel és mezőgazdasággal kapcsolatos problémák megoldására. Így a Vía Campesina azt követeli, hogy a WTO vonuljon ki a mezőgazdaságból.¹³

11 A vidéki élet városi léttel szembeni felsőbbrendűségét hirdető politikai filozófia – *a szerk.*

12 Ahogy azt az 1996-os római élelmiszer-csúcstalálkozón megfogalmazta a Vía Campesina nemzetközi parasztmozgalom: az élelmiszer-önrendelkezés koncepciójának eredeti jelentése szerint „minden nemzetnek joga van ahhoz, hogy fenntartsa és fejlessze saját képességét alapvető élelmiszerreinek előállítására, tisztelve a kulturális és termelési sokféleséget... és jogunk van ahhoz, hogy saját élelmiszerünket saját területünkön állítsuk elő” (hivatkozva Desmarais 2007: 34). Szorgalmazva „a népek, közösségek és országok jogát arra, hogy meghatározzák saját mezőgazdasági, munkás, halászati, élelmiszer- és földpolitikájukat, amelyek ökológiailag, társadalmilag, gazdaságilag és kulturálisan is megfelelnek saját, egyedi körülményeiknek” (hivatkozva Ainger 2003: 11), az élelmiszer-önrendelkezés koncepciója a mezőgazdaság társadalmi-ökológiai funkcióját a területiség dimenziójába helyezi (mintegy politikai taktikaként).

13 Desmarais megjegyzi, hogy a „Ki a WTO-t a mezőgazdaságból!” szlogen megalkuvás volt a Vía Campesina tagszervezetei között. Míg az indiai *Karnataka Rjya Raitha Sangha* (KRRS) a WTO megszüntetését szorgalmazta, a kanadai *National Farmer's Union* (NFU) és a mexikói *Unión Nacional de*

Az olcsó mezőgazdasági import világszerte tönkreteszi a helyi mezőgazdaságot; vegyük például az európai tej importját Indiába, az amerikai tertést a Karib-térségben, az EU-s húst és gabonát Afrikában, a takarmányt Európában stb. Ezeket a termékeket alacsony áron exportálják a dömpingtevékenységnek köszönhetően. Az Egyesült Államok és az Európai Unió új dömpingrendszert fogadtatott el a WTO-val, ennek megfelelően csökkentik a saját mezőgazdasági árakat, és közvetlen állami juttatásokat osztanak, kiváltva ezekkel az exporttámogatásokat. Az élelmiszer-önrendelkezés megvalósításához véget kell vetni a dömpingnek.”

A dömping kritikája nem csupán az igazságtalan kereskedelmi eljárásokról szól. Megvilágítja a körforgás politikáját, amely lényegében a parasztok feleslegességének „naturalizálásán” alapuló vállalati piac intézményesített kiépítése politikai eszközökkel. Napjainkban a vidék válsága meghaladja az eredeti agrárkérdést, mely arra irányult, hogy az agrárosztály átalakulásának milyen hatása lesz a nemzeti politikai szövetségek szempontjából.

A hazai piacok már nem egybefüggőek, és a nemzetközi piac politikai szabályozását lényegében privatizálták, az államok csak „a veszteségeket próbálják csillapítani”, már ha beavatkoznak egyáltalán. A klasszikus agrárkérdés az élelmiszert csak az árak osztályidentitásra és/vagy a felhalmozási mintákra gyakorolt hatásán keresztül vette figyelembe. Az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom által megfogalmazott új agrárkérdésben az étel viszonyok tágabb rendszerét testesíti meg és a neoliberalizmus társadalmi, demográfiai és ökológiai katasztrófáját reprezentálja.

Ahogy a *Vía Campesina* fogalmaz: „az élelmiszerek nagymértékű globális mozgása az emberek mozgásának növekedését idézi elő” (2000). Az élelmiszerfelesleg kereskedelme hozzájárul a kisajátítás ciklusainak kialakulásához, amely cserébe a termőföldet és a mezőgazdasági munkát elérhetővé teszi a nagyvállalati és export-mezőgazdaság számára, ahogy az északi munkaköltségek, földbérleti árak és természetvédelmi előírások szigorra nő, és ez ösztönzi az agráripárt (az agrárüzemanyagot¹⁴ is ideértve) birtokokok és élelmiszerfeldolgozó üzemek terjedését a globális Délen – ez az alapja az újkeletű kiskereskedelmi forradalomnak (McMichael és Friedmann 2007). Továbbá a paraszttalanítás általánosan is hozzájárul az alkalmi munkások egyre növekvő számához a globális munkaerőpiacon. Míg

Organizaciones Regionales Campesinas Autónomas (UNORCA) a nemzetközi kereskedelmi szabályozási rendszer hatalmi viszonyainak reformját támogatta, és a francia *Confédération Paysanne* emberi jogi egyezményeket javasolt a WTO-nak. Így „a *Vía Campesina* a szervezet hatásköreinek csökkentését követelte azáltal, hogy a mezőgazdaságot kivonják a joghatósága alól; emellett új struktúrák kialakítását is követelték egy átforgalmazott, demokratikusabb és átláthatóbb ENSZ-rendszerben” (2007: 111).

14 Lásd például az „*Agrofuels in Seedling*” (2007 július) címmel megjelent különkiadást, amely elérhető itt: <http://www.grain.org>.

nemzeti szinten elképzelhető az iparosítás és az urbanizáció radikális szétválasztása (Davis 2006: 17), világszinten a tőkefelhalmozás függ ezektől a kisajátítási ciklusoktól (McMichael 2005). Időközben az agrárkérdés léptéke túlnőtt nemzetépítés szintjén, és immár a globális politikai-gazdasági rendszer problémájává vált.

A nagyvállalatok érdekei által vezérelve kialakult a mezőgazdasági termékek előállításának „költséghatékony” kínálati elve, amely a mezőgazdaság kapitalista átalakulását hozta magával globális szinten. A világpiaci ár ebből fakadó ismétlődő dinamikai kikezdték az eredeti agrárkérdés útfüggő nemzeti modelljét.¹⁵ A túltermelés és a mezőgazdasági export általánossá vált rendszere mesterségesen lenyomja a mezőgazdasági termékek árát, és aláássa a földgazdálkodást mindenhol. Így tehát:

„Thaiföld a világ egyik legnagyobb élelmiszer-exportőreként ismert, főleg rizs tekintetében. De egy tanulmány szerint Thaiföldön az látszik, hogy amíg az ország rizsexportjában növekedés tapasztalható, addig a termelők ebből nem profitálnak. A termelői árak nem növekedtek az elmúlt évtizedben. A reáljövodelemek stagnálásával együtt járt a vidéki háztartások adósságterheinek ugrásszerű megemelkedése. Tehát a több export nem jelent javulást a földművesek jólétében...” (Jacques-Chai Chomthongdi, idézi az NGOs 2004).

Az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom átalakította az agrárkérdést azzal, hogy ráirányította a figyelmet a „világpiaci ár” jelenségének természetellenességére és a WTO kereskedelmi rendszerének alapjául szolgáló vállalati kedvezményrendszerre. A mozgalom ezt úgy éri el, hogy a tőke/állam kapcsolat (a multilaterális intézményekben) mint *globális* erőt fedi fel, amely a vállalati fejlesztési projektek számára létrehoz egy kismimizett parasztkból álló munkaerő-tartalékot – ez a folyamat leginkább a „nyomornegyedek tömegtermelésében” érhető tetten (Davis 2006: 13).

15 Mint már említettük, a földtámogatások a globális Északon szinte csak az agráripart támogatják: az árak leválasztása a földtámogatásokról mesterségesen alacsonyra nyomta a piaci árakat (alacsony kiadásokat biztosítva a kereskedők és a feldolgozók számára), ami cserébe lenyomja az árakat a teljes világpiacon. Az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom – akár Európában vagy a globális Délen – támogatja a szociális kifizetéseket olyan közjavak előállítására ellenében, mint például az alap- és/vagy kulturális élelmiszerek termelése, a környezetvédelmi szolgáltatások nyújtása és így tovább. Ennek megfelelően a *Coordination Paysanne Européenne* (CPE) kijelenti: „A mezőgazdaság számára nyújtott állami támogatás jogszerű lehet, például a fenntartható családi gazdálkodás minden régióban való létrehozása érdekében, feltéve, hogy ezt a támogatást nem az alacsony árú exportra használják fel” (idézi Madeley 2006).

TÉRBELI KÜLÖNBSÉGEK

A nemzetközi parasztmozgalom „térbeli különbsége” a mozgalom neoliberais projekthez való ontológiai kapcsolatára utal. Ahogy az imént említettük, az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom kritikusan viszonyul a neoliberais kapitalizmus politikai infrastruktúrájához, leleplezi a piaci narratívát, ezzel pedig megteremti a lehetőségét annak, hogy kifejthesse egy alternatív narratívát. Tehát a tőkével szembeni ellenállás az új agrárontológia értelmében az alávetettségi viszonyokat és nem annak szereplőit támadja (vö. Beverly 2004). A térbeli dimenzió az agrárkérdés újbóli középpontba helyezésére irányul – nem egy iparosodó politikai kultúra mellékszálaként, hanem a neoliberais iparosodás katasztrófájának politikai megoldásaként.

Ezt a térbeli megkülönböztetést hasznosan keretezi Harvey, amikor a kortárs („globalizációellenes”) ellenállási formákat mint a „kiszemmizés általi felhalmozás”¹⁶ ellen fellépő mozgalmakat” és a „kibővített újratermelés” mentén szerveződő mozgalmakat írja le (2005: 203). Az előbbi a parasztmozgalmakra utal, melyek ellenzik az áttelepítéseket, az állami támogatások megvonását a kistermelő földművesektől és a környezet, tudásanyagok és kultúrák kisajátítását, ezáltal megerősítve a tőkefelhalmozás viszonyrendszerén kívüli értékeket és kulturális gyakorlatokat. Az utóbbi azokat a mozgalmakat írja le, amelyeknél a „bérmunka és a szociális bérezést meghatározó körülmények kiszákmányolása” játszik központi szerepet (2005: 203). Harvey azt állítja, hogy az ezen mozgalmak között húzódó organikus kapcsolat feltárása „sürgős elméleti és gyakorlati feladat” (2005: 203).

Elmondhatjuk, hogy a Vía Campesina politikája organikus módon egyesíti ezeket az ellenállásokat, összekapcsolva az élelmiszer felgyorsult mozgását a parasztság felgyorsuló kiszemmizésével. A mezőgazdaság világméretű neoliberais iparosítása egyszerre generál alkalmi munkát és csökkenti a tőke bérköltségeit. A körforgás, a termelés és az újratermelés politikáját egyesítve megkapjuk a vállalati élelmiszerrendszer körülményeinek és következményeinek világtörténelmi kritikáját (vö. McMichael 2005). A Vía Campesina lebontja a „szabadkereskedelem” eufemizmusát, felfedve annak vállalati/állami eredeteit és egyenlőtlen, megsemmisítő következményeit. Továbbá annak kimutatása, hogy a tőke kibővített újratermelése függ a feláldozható bérmunkások globális generációjától, azt is megmutatja, hogy a vállalati mezőgazdaság, mint olyan, nem egyszerűen az olcsó étel előállításáról szól, hanem a munkaerő-költségek világszintű csökkentésével a tőkefelhalmozás új lehetőségeinek megteremtését is szolgálja. Ebben az értelemben a mezőgazdaság a megoldás központi eleme.

16 Erről bővebben lásd a Fordulat 7. számát (Harvey 2009) – *a szerk.*

A kismemmizés és a bővített újatermelési viszonyok elleni mozgalmak közötti organikus kapcsolat kiépítése által a Via Campesina arra ösztönöz minket, hogy ismerjük fel: a felhalmozás nem csupán a hatalom és a tőke koncentrációjáról és központosításáról szól, hanem az alternatív gyakorlatok ellehetetlenítéséről és az alternatív jövőképek lehetőségeinek kizárásáról is. Különösen a kapitalista modernitás ökonomizmusban gyökerező ontológiája nem hagy helyet a parasztság számára, fizikailag kiutasítva őket a földekről, és episztemológiailag eltávolítva őket a történelemből. Ennek szöges ellentétéként az élelmiszer-önrendelkezési mozgalmak ontológiája kritizálja a neoliberalizmus redukcionizmusát és hamis ígéreteit, emellett pedig a liberális fejlődésfelfogás és a profitszerzés tudományán túli gyakorlatokat és jövőképet nyújt. Ez a felemelkedőben lévő ontológia az újratöltött parasztságból indul ki, és a mezőgazdaság, a vidékiség és az élelmiszer társadalmi és ökológiai fenntarthatóságban játszott központi szerepének újrafelfedezésén alapul.

A közgazdaságtan azt állítja, hogy a parasztság eltűnése a növekvő termelékenység törvényének következménye, melyet felerősít az élelmiszer iránti kereslet alacsony árrugalmassága¹⁷, így a földműves népesség relatív és abszolút értelemben is csökken. Ebben azonban rejtett feltevések vannak a növekvő mezőgazdasági termelékenység feltételeiről és következményeiről. A gazdasági logika kvantitatív módon írja le és fetiszizálja a növekedést, emellett pedig input-output értékekben egységesíti a mezőgazdaságot. Az ökológiai hatások, például a kémiai szennyezés, a talaj- és a genetikai erózió, a szén-dioxid-kibocsátás, valamint az agráripár energiaköltségeinek és támogatási struktúráinak kiszervezése során ez a logika súlyosan alulértékeli az agráripárosodás gazdasági költségeit (Martinez-Alier 2002: 146-7). E logika szerint a kisüzemi mezőgazdaság nem tűnik hatékonyknak – a paraszttalanítási trendek pedig nyilvánvalóan megerősítik ezt. Az ilyen absztrakt gazdasági értékelés mesterséges folyamat ugyan, mégis valóságos és erőszakos következményekkel jár.

Egy megalapozott ökológiai perspektíva képes felismerni számos olyan értéket, melyet a mezőgazdaság maga többfunkciós és episztemikus közreműködésén keresztül az emberek és a természet számára kínál. Ezen az ontológiai törésen alapulnak az élelmiszer-önrendelkezési mozgalmak és követeléseik a kigazdálkodás újraértékelésére. Még akkor is, amikor a neoliberalizmus megpróbál felülkerekedni önnön ökonomizmusának korlátain, ahogy arra Martinez-Alier emlékeztet:

„A közgazdászok által a negatív externáliákhoz vagy a környezetvédelmi szolgáltatókhoz rendelt monetáris értékek politikai döntések, tulajdonjogi minták, valamint a jövedelem és a hatalom szétosztásának következményei. Így tehát nincs megbízható

17 Az árrugalmasság azt fejezi ki, hogy egy adott termék (ebben az esetben az élelmiszer) árának változása milyen hatással van az adott termék iránti keresletre – a szerk.

közös mértékegység, de ez nem jelenti azt, hogy nem hasonlíthatunk össze alternatívákat racionális alapon, több szempontú értékelés segítségével. Másként fogalmazva: a monetáris értékelés logikája... nem több, mint politikai hatalomgyakorlás. Kizárva a monetáris értékelés hamis logikáját, vagy inkább a helyén kezelve azt, mint csupán egy nézőpontot a sok közül, megnyílik egy széles politikai tér a környezettudatos mozgalmak számára” (2002: 150).

Egy ilyen politikai tér létrehozása fontos eleme az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom azon erőfeszítésének, hogy létrehozzon egy ontológiai kitérőt, amely elutasítja a modernitás, az iparosítás és a proletarizáció beteljesületlen álomként/kézzelfogható rémálomként megjelenő nagy narratíváját, és amely ehelyett megerősít egy alternatív, történelmileg megalapozott narratívát, amely érzékeny a hely és az érték mint konkrét univerzálék összemérhetetlenségére – ellentétben azzal az absztrakt logikával, amely a kismemzés általi felhalmozást igazolja. Ez az ontológia a *földön* zajló küzdelem politikai hangját kínálja, a *földért* való küzdelem mellé (Flavio és Sanchez 2000), ezáltal politikálva a tulajdonviszonyok társadalmi-ökológiai jellegét. Ezért jegyzi meg Paul Nicholson, a Vía Campesina nemzetközi koordinációs bizottságának európai képviselője: „eddig az agrárpolitikáról szóló globális vitákban a parasztmozgalomról nem esett szó – eddig nem volt hangunk. A Vía Campesina létének fő oka az, hogy létezzen ez a hang, és felszólaljon egy igazságosabb társadalom létrehozása érdekében” (hivatkozva Desmarais 2002: 96). Továbbá az Élelmiszer-önrendelésért Nemzetközi Tervező Bizottság (IPC) (heterogén szervezetek 500 tagú koalíciója, ide tartozik a Vía Campesina is) kijelenti:

„Minden olyan agrárreform elfogadhatatlan, amely kizárólag földosztáson alapul. Hisszük, hogy az új agrárreformnak tartalmaznia kell egy univerzális elképzelést a parasztok, a földnélküliek, az őslakos népek, a vidéki munkások, a halászok, a nomád pásztorkodók, a törzsek, az afro-leszármazottak, az etnikai kisebbségek és a lakóhelyüket elhagyott népek területeiről, akik munkája az élelmiszertermelésen alapul, és akik tiszteletteljes és harmonikus kapcsolatot ápolnak a Földanyával és az óceánokkal” (2006: nincs oldalszám).

A fentiek értelmében az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom létrehozta a reprezentáció politikai gazdaságtanát (Patel 2006), amely egyre nagyobb jelentőségre tesz szert, és amely ötvözi a neoliberális intézkedések politikálását és a piaci jogokon túlmenő jogok követelését egy agráridentitással, amely egy olyan értékstruktúrán alapul, melyben a társadalmi és környezeti fenntarthatóság feltételeként összefonódik ökológiai tudat és gazdálkodás. A paraszti létforma védelmezése nem csak a „kultúra megőrzéséről” szól, hanem azoknak a

kulturális szokásoknak a megerősítéséről is, amelyek készek meghaladni az étel és a mezőgazdaság áruviszonyoknak való alárendeltségét. Ennek során az étel- és élelmiszer-önrendelkezési mozgalom hangsúlyozza, hogy a különböző agrár- és élelmiszer-kultúrák összeegyeztethetetlenek a monokulturális cseréértérendszerrel, amely tárgyasítja az élelmiszert, annak előállítását és fogyasztását pedig beépíti a tőkefelhalmozás általános folyamatába. Ugyanakkor a mozgalomnak része az „agrár-állampolgárság” politikája is (Wittman 2005), amely a tőke bővített újratermelése szempontjából marginalizált vagy éppen központi szerepet játszó társadalmi igazságossági mozgalmakkal kötött koalíciókon alapszik. Így a Földnélküli Dolgozók Mozgalma (*Movimento dos Trabalhadores Rurais Sem Terra*, MST) a „vidéket” állampolgári bázisként építi újjá, és erről a bázisról indulva száll szembe a brazil neoliberális és osztálypolitikával: kialakítja a vidéki munkavégzés kooperatív formáit, előteremt a dolgozó szegények alapvető élelmiszereit, és szövetséget köt a városi munkanélküliekkel, akiknek megélhetési biztonságot ajánl (Wright és Wolford 2003). Az Élelmiszer-önrendelkezés Nemzetközi Tervező Bizottsága (IPC) számára „az élelmiszer-önrendelkezés nem csak vízió, hanem közös platform is a küzdelemre, amely lehetővé teszi, hogy egységet építsünk sokféleségünkben”, és hogy „az agrárreform és az élelmiszer-önrendelkezés arra kötelez minket, hogy még inkább küzdjünk azért, hogy megváltoztassuk az uralkodó neoliberális modellt”, valamint hogy „visszaforgassuk ezeket a következtetéseket és tanulságokat a társadalmi bázisunkon belüli vitáinkba, és arra használjuk ezeket a gondolatokat, hogy konfrontálódjunk a kormányaink és az olyan nemzetközi testületek intézkedéseivel, mint az Élelmiszer- és Mezőgazdasági Világszervezet (FAO)” (2006, nincs oldalszám).

Azáltal, hogy teret nyit egy alternatív ontológia számára, az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom nem csak egy, a neoliberális kapitalizmust megkérdőjelező kulcsfontosságú perspektívát tudhat magáénak (vö. Starr 2001: 224), hanem egyúttal megerősíti a „mezőgazdaság központi szerepét” a posztkapitalista modernitásban (Duncan 1996). A mezőgazdaság újbóli középpontba kerülése ezen politikai vízió belüli így válik az „élelmiszer agrárkérdésévé” (McMichael 2008).

AZ ÉLELMISZER AGRÁRKÉRDÉSE

Ha az agrárkérdést mint élelmiszerkérdést fogalmazzuk újra, azzal fontos episztemológiai váltást hajtunk végre, mivel a termelés helyett a társadalmi reprodukció¹⁸ kerül a figyelem középpontjába. A klasszikus agrárkérdés értelmében a mezőgazdasági átalakulás politikája

18 A társadalmi reprodukcióval kapcsolatban lásd a Fordulat előző, 24. számát – *a szerk.*

az alap/felépítmény modell mentén zajlott, mely szerint a feltörekvő kapitalista termelési viszonyok lehetőséget teremtettek a proletár politizálás számára. Az uralkodó narratíva középpontjában az (ipari) tőke bővített újratermelése állt, ez pedig *magában foglalta* a társadalmi reprodukció fogalmát is, amelyet a munkaerő bérrendszeren keresztüli újratermelésére korlátozott. A háztartási munka marginalizálódása ellenére Polányi a kapitalista ontológiát „fiktívként” értelmezte, amennyiben az egyszerre korlátozta és ösztönözte a „társadalom felfedezését” – amely a „kettős mozgás” megoldásában intézményesült a huszadik század közepi polgári államhoz társított társadalmi szerződés által. Bár Polányi elképzelését erősen meghatározta a kor államközpontú megközelítése, mégis képes volt hangsúlyozni a tőkefelhalmozás logikája által figyelmen kívül hagyott társadalmi reprodukció kérdését. Továbbá, Robert Owen szövetkezeteinek vonzereje abban rejlett, hogy a társadalmilag beágyazott materiális viszonyok általános felfogásán belül egy alternatív létformát kínáltak a „gazdasági önérderek” alapuló liberálissal szemben.

Elmondhatjuk, hogy az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom hasonló módon érvel, hiszen szerintük a neoliberais projekt részeként világszinten kiterjesztett „ön szabályozó piac” legitimációs retorikája – miszerint az olcsó élelmiszerrel „jólakadják a világot” – *magában foglal* társadalmi reprodukciós kérdéseket. Más szóval: egy olyan korban, amikor a piac és nem az állam látja el a fő szervezői funkciókat, a társadalmi reprodukció piaci funkcióként fetisizálódik. A WTO azzal segíti világra ezt a projektet, hogy egy olyan kereskedelmi rendet igazgat, amely piaci hozzáféréseken keresztül igyekszik biztosítani az élelmiszerbiztonságot.

Az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom ezzel szemben azt állítja, hogy a „családi farmok és a parasztgazdálkodás által belföldre szánt termelés felelős a világ élelmiszer-termelésének 90%-áért, melynek nagy része egyáltalán nem kerül piacra” (People’s Food Sovereignty 2003).¹⁹ Ennek megfelelően a világpiacon keresztül történő társadalmi reprodukció egyrészt hatástalan, másrészt pedig ösztönzi a társadalmi reprodukció létező formái ellen elkövetett erőszakot, valamint hozzájárul a „társadalmi kirekesztés” tereinek növekedéséhez vidéken és a világszerte létező városi nyomornegyedekben (Davis 2006; Cameron és Palan 2004). Ezen fejleményekre adott válaszában a Nemzetközi Tervező Bizottság (IPC) egyszerre foglalkozik a dolog elméleti és egyéni aspektusaival.

Elméleti szinten, globális nézőpontból amellett érvel, hogy az „élelmiszer-önrendelés kontextusában az agrárreform a teljes társadalom hasznára válik, mivel egészséges, megfizethető és kulturális szempontból megfelelő ételt, illetve társadalmi igazságosságot biztosít. Az agrárreform véget vethet a tömeges, kényszerű városba településnek, amelynek

19 McCalla (1999) szerint a világ élelmiszer-fogyasztásának mintegy 90 százaléka történik ott, ahol előállítják; míg a városi lakosság élelmiszer-fogyasztása szinte teljesen a piactól függ, addig a vidéki lakosság az általa előállított élelmiszerek 60 százalékát elfogyasztja.

következtében a városok fenntarthatatlanul gyorsan növekedtek, és embertelen körülmények jöttek létre bennük” (IPC for Food Sovereignty 2006).

Illetve az európai szintű konföderáció, az Európai Mezőgazdálkodók Koordinációja (CPE) javaslata szerint:

„Az Európai Unió számára jelentős hasznot jelentene, ha megtartaná a fenntartható családi gazdaságokat, nem csak az élelmiszer-ellátás (élelmiszer-biztonság) biztosítása miatt, hanem a mezőgazdaság többfunkciós társadalmi szerepe miatt is. A jelenlegi trendeket vissza kell fordítani: a farmok koncentrációja helyett fenn kell tartani a kis- és közepes méretű farmok hálózatát, hiszen az pótolhatatlan szerepet játszik a következő területeken: minőségi és változatos élelmiszer-termelés, tájvédelem, fa- és erdőtisztítás, ember által lakott területek stb. A mezőgazdaságban dolgozó emberek számának fenntartása nem a gazdaság elmaradottságának jele, hanem hozzáadott érték” (2003, nincs oldalszám).

Az egyének szintjén, a Via Campesina a Polányi-féle „kiágyazódott” piacok katasztrófáján keresztül „felfedezett társadalomra” emlékeztet azzal, hogy az államközpontú protekcionizmust az alapjogok kérdésével azonosítja:

„A kormánynak olyan intézkedéseket kellene bevezetnie, amelyek helyreállítják a kistermelők gazdasági helyzetét a termelési erőforrások (víz, erdő, helyi genetikai és tengerparti erőforrások) igazságos elosztásával a földművesek között, ezzel elismerve a termelői jogukat a társadalomban, illetve közösségi jogukat a helyi erőforrások kezelésére” (2005: 25, 31).

A társadalom (újra)termeléséhez és a helyi erőforrások kezeléséhez való jogokra vonatkozó követelések aláhúzzák a Via Campesina által használt ontológiai distinkciókat. Ez a tágabb jelentése a Wittman által használt „agrár-állampolgárság” fogalomnak. Ez magában foglalja az államok reterritoralizációját²⁰ a kistermelői felügyelet alatt álló helyi élelmiszer-ökológia revitalizációján keresztül, a társadalom egészének érdekében. Polányi állítása szerint a piaccal szembeni ellenállást, és a piac visszaágyazását sürgető társadalmi ösztön – mely számára a „társadalom felfedezését” eredményezte – a polgári államon keresztül valósult meg. Az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom ezzel szemben felismeri az államok cinkos

20 A deterritorializáció és a reterritoralizáció Gilles Deleuze és Félix Guattari által használt fogalom. Előbbi azt a folyamatot jelöli, amely során meggyengül egy hely és az ahhoz kötődő kultúra közötti kapcsolat, és megroppannak a létező struktúrák. Ezt követi a reterritoralizáció folyamata, melynek során egy új hatalom felügyelete alatt újrastrukturálódik a rend – *a szerk.*

szerepét a neoliberalizmus piaci projektjében²¹, és „újra felfedezi” a társadalmat egy szubsztantív, mintsem formális jogi kereten keresztül, amelyet immár nem öncélúan, hanem a társadalmi reprodukció céljaihoz igazított eszközként használnak fel (McMichael 2005). Ahogy Raj Patel fogalmaz, az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom a jogokra „a társadalmi mobilizációhoz használt eszközként” tekint, amely „felszólít az élelmiszer-politika tömeges újrapolitizálására azáltal, hogy az embereket arra bátorítja, találják ki maguk, hogy mit jelent az élelmiszerhez való jog a saját közösségeikben, figyelembe véve a közösségek igényeit, klímáját, földrajzát, élelmiszer-preferenciáit, társadalmi összetételét és történelmét” (2007: 88, 91).

Itt tehát az agrárkérdés azon felfogásának meghaladásáról van szó, mely szerint a problémát a tőke vagy a munkásság fogja megoldani. Ahelyett, hogy a parasztságra a forradalmi osztálypolitika elősegítőjeként vagy akadályként tekintene, a *Vía Campesina* szakít a klasszikus társadalomelmélet szociális tér-idő felfogásával, és átpolitizálja a tőke „bővített újratermelésének” fogalmát. Ha a kismemizett parasztokat a tőke/munkaerő nézőpontján keresztül vizsgáljuk, az könnyen az agrárkultúrák lebecsüléséhez, illetve a kismemizett parasztok munkanélküliségként való ábrázolásához vezethet. A parasztmobilizáció komplexebb perspektívát nyújt a neoliberális kapitalizmus válságára vonatkozóan. Elutasítja a teleologikus feltételezéseket az osztályal és a tőkefelhalmozással kapcsolatban, amelyek a tőkemozgások termelés-központú felfogásából származnak, és helyette a tőkét a termelés, valamint a javak és a pénz *körforgásának* kölcsönhatásain keresztül értelmezi. Ezáltal politikai kérdéssé teszi a globális piac privatizált felépítését és fetiszizált megjelenítését, és javasolja a köztulajdonban lévő, jogi alapon szerveződő nemzetközi intézmények helyreállítását. A jogok, a társadalmi reprodukció és a fenntarthatóság kérdésének ily módon történő újrafogalmazásával a parasztmozgalom felteszi az „élelmiszer agrárkérdését”, ahol az élelmiszer a materiális értékén túl megtestesít társadalmi, kulturális és ökológiai értékeket is. A földművesek és a *Vía Campesinához* hasonló mozgalmak paraszttaktivistái számára létrehozott E-Fórumon így fogalmazott egy földműves résztvevő:

„...az embereknek muszáj újratermelniük az őket tápláló anyafölddel való kapcsolatukat azáltal, hogy a természetes elemekkel egyensúlyban művelik a földeket. A földművelés a természeti erőforrások iránt tiszteletteljes és azokkal takarékos kell, hogy legyen... Mindenekelőtt az elfogyasztott tápláléknak fedeznie kell a fiziológiai szükségleteinket (se nem túl sok, se nem túl kevés). Még ma is 843 millió ember, akiknek a háromnegyede kistermelő, szenved éhezéstől (rosszul- vagy

21 Ellentétben a Nemzetközi Mezőgazdasági Termelők Szövetségével (IFAP), amely a neoliberális elveket elfogadva és a WTO kötelékében dolgozik a mezőgazdasági termelők lehetőségeinek növeléséért.

alultápláltságtól). Az első kihívás tehát az, hogy kielégítsük a világ népességének fiziológiai szükségleteit a megfelelő minőségű és mennyiségű ételhez való hozzáférés biztosításán keresztül, azáltal, hogy megosztjuk a természeti erőforrásokat és igazságos piaci szabályokon alapuló fenntartható gazdálkodást folytatunk. Az, amit megesszünk, kulturális, mezőgazdasági és kulináris tényezők által is befolyásolt. Ezen kulturális tényezőket meg kell őriznünk, tisztelni kell az emberek különböző hiedelmeit és étkezési szokásait. Ez az, ami hozzájárul bolygónk gazdagságához” (Jean-Baptiste Pertriaux, idézi Pimbert et al. 2005: 15).

Innen már csak egy rövid lépés a mezőgazdaság civilizációban betöltött alapvető szerepének visszaállítása – episztemológiai és nem egyszerűen kronológiai értelemben. Így fogalmazott egy másik földműves:

„Bárki, aki az életről beszél, a földről és a vízről is beszél, amelyek olyan létfontosságú elemek az élethez, akárcsak a levegő. A mezőgazdaság ezeknek az elemeknek a kombinációjával jött létre, hogy az életet meghosszabbítsa és folyamatosan fejlessze. A létfenntartó földműveléstől, amely a területi és mennyiségi kötöttségek miatt szükségszerűen zártabb és takarékosabb az erőforrásokkal, a táplálkozás ilyen tiszta funkciójától eljutottunk oda, hogy pusztá árucikként kezeljük azt... Aztán rátaláltunk a globalizációra, amely egy nagy szó, és jelenthetett volna felfedezéseket és cserekapcsolatokat, de ehelyett a szolgaság, a verseny, az eltulajdonítás és kizsákmányolás (nem mintha a kizsákmányolás nem létezett volna mindig is...) iránymutatója lett. A nagyozás téveszméje, a mindig többet akarás átvette a hatalmat a világ fölött. A víz és a föld többé nem az élethez szükséges elemek, hanem átalakultak a profit és a piaci részesedések hajszolásának kiegészítőivé. Az étel fogalma elvesztette jelentését, ahogy a kistermelő földművesek is elveszítették a jogok és kötelességek, az önbecsülés, a munka és más emberek iránti, illetve a vizet és a földet illető tisztelet fogalmait” (Chantal Jacovetti, idézi Pimbert et al. 2005: 10–11)

TÖRTÉNELEMCSINÁLÁS

Az ételmiszer agrárkérdése az agrárkérdés eredeti fókuszát a mezőgazdasági átmenetre irányítja át. Ahelyett, hogy egy adott narratíva ívével kapcsolatban tenne fel kérdéseket, az ételmiszer-önrendelkezési mozgalom magát a narratívát kérdőjelezi meg. Bizonyos értelemben a mobilizált parasztság csinálja a saját történelmét. Viszont pontosan azért

„mobilizált”, mert ezt nem teheti meg akárhogy – politikai részvételét a történelmi politikai-gazdasági viszonyok kondicionálják, amelyek felbátorították a cselekvésre. És pontosan azért bátorodott fel, mert a neoliberais kapitalizmus erőszakos piacositása, amely súlyos társadalmi és ökológiai következményekkel jár világszerte, katasztrofális eredményeket hozott. A kapitalizmus egyértelműen súlyosítja saját belső ellentmondásait, de ezt a folyamatot tovább komplikálja a kismizmizés politikája, amely megbonyolítja és/vagy meghaladja az osztályszempontú elemzéseket. A természeti és intellektuális kapcsolatok (mint a szociális munka) kommodifikációja kikristályosítja a domináns gazdasági diskurzustól eltérő anyagi és kulturális értékeket. Ezek az értékek alapvetően ökológiai jellegűek, és arra vonatkoznak, hogy az emberek hogyan alakítják ki, értik meg és tapasztalják meg társadalmi reprodukciós kapcsolataikat.

Amellett, hogy aláássa a társadalmi reprodukciót a földeken, a neoliberais kapitalizmus a „nyomornegyedek bolygójának” (Davis 2005) létrehozásával felfedi a fejlődési/fejlesztési narratíva társadalmi és ökológiai határait. Az úgynevezett vidéki „korlátlan munkaerőforrás” elhagyja az egyre inkább lepusztult élettereket, és átalakul egy látszólag korlátlan méretű munkanélküli nyomornegyedlakó csoporttá. Ahogyan azt Marx is állítja (1967), a tőke megelőzi a földbirtokot, mint az elemzés módszertani kezdőpontja, de ez nem jelenti azt, hogy a földbirtok alárendeltsége a tőkének ökológiailag, vagy akárcsak társadalmilag helyénvaló lenne – még akkor sem, ha ez egyesek szerint a szocialista ideál építésének javára válik. Ahogy Duncan állítja:

„A megfelelő állványzat egy megalapozott, azaz potenciálisan tartós szocializmus számára egy komplex föderációs minta lenne, amely a világ szétszórt népességének egymással kölcsönhatásban álló elemeiből állna, amelyek tudatában lennének annak, hogy egyesével és kollektíven is egy olyan élő környezet részei, amelynek helyi körforgásába kell beilleszteniük mezőgazdasági és ipari tevékenységüket. Komplex munkamegosztás jönne létre, de része lenne a társadalmi lét megannyi szintje – a szomszédság, a település, a régió és így tovább a globális szintekig –, több közülük helyhez kötve... Ennek a koncepciónak, amely a mezőgazdaságot helyezi a középpontba, reagálnia kell a nyilvánvaló, ugyanakkor téves vádakra, miszerint antimodern, vagy „paraszt szempontú” válaszokat ad a szociális kérdésekre... A lényeg annak az érvnek a megcáfolása, hogy a modernitás minden formája szükségszerűen a mezőgazdaság marginalizálásától függ(ött)” (1996: 48–49).

Az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom jelentősége abban rejlik, hogy projektjük a kapitalista modernitás narratíváján belül gyakorlatilag elképzelhetetlen (vö. Trouillot 1995). Az olyan társadalomtudományos kategóriák, mint a piaci episztémé, a szociális kérdések

„paraszt szempontú” felfogását majdhogynem felfoghatatlanná teszik, hiszen a mezőgazdaságra végső soron úgy tekintenek, mint egy iparágra, amely elvált a természetes regenerációs ciklusoktól. A parasztkérdést a tőke/munkaerő lencsén keresztül vizsgálva felmerül a „munka agrárkérdése” (Bernstein 2004), amelyben a parasztek félproletárként jutnak szerephez (Kay 2006; Moyo és Yeross 2005). Miközben a parasztmozgalom hagyományos fogalmakkal (önrendelkezés, agrárreform, állampolgárság, jogok) keretezi a küzdelmeit, ezek a fogalmak valójában új jelentést vesznek fel az alternatív parasztszempontú ontológia részeként (vö. Mitchell 2002; McMichael 2006). Az élelmiszer-önrendelkezési diskurzus módot kínál egy alternatív modernitás kialakítására, amelynek középpontjában az élelmiszer és a mezőgazdaság áll.

Az élelmiszer-önrendelkezés maga is problematikus kifejezés, amennyiben protekcionista felhanggal rendelkezik. A fogalom reflexív felfogása azonban az „élelmiszer-biztonság” politikájának kontextusában helyezi el az élelmiszer-önrendelkezés kérdését – „élelmiszer-biztonság” alatt azt a neoliberais erőfeszítést értve, amely piaci alapon biztosítaná a világ élelmezését. Bodnár Judit szerint Bové McDonald’s elleni aktivista tevékenysége²² az agráriparosítással szembeni ellenállás volt, és nem területi alapú válasz a francia sajtókészítőket fenyegető amerikai piaci kultúra szimbólumával szemben. Képes volt a demokratikus gazdaság és a „fair trade” elveivel meghaladni a „föld és nemzet közötti kapocs” reakciós felfogását (Bodnár 2003: 143). A Via Campesina rendíthetetlen ellenállása az államok neoliberais projektben való részvételével szemben (melynek része a G20-ak cancuni „szabadkereskedelmi” politikája elleni tiltakozás is), valamint az államok „reterritorializálására” vonatkozó céljai – mind az államokon belülről („agrár-állampolgárság”), mind kívülről (a „fair trade” és globális igazságosság iránt elkötelezett többszintű intézményrendszeren keresztül [Bové és Dufour 2001]), egyértelműen jelzik a mozgalom azonosulását a kialakulóban lévő globális társadalommal. Az „élelmiszer-önrendelkezés” lényegében a domináns diskurzus kisajátítását és újrakereztetését szolgálja; mozgósítási szlogen és politikai taktika, amely igyekszik megvetni a lábát a nemzetközi politikai gazdaságban, és amely hosszabb távon a „kooperatív előny” körül szerveződő globális etikus gazdaság kiépítését célozza. A „kooperatív előny” a „komparatív előny” ellenpontja, amely elképzelés elfogadja az államrendszer és a világgazdaság vállalati befolyásolását a tőkefelhalmozás érdekében.

Világtörténelmi perspektívából a parasztmozgalom a korábbi önrendelkezési jogokról folytatott harcok örököse. Persze kérdés, hogy *mit jelent* az önrendelkezés pontosan, ezt a kérdést pedig kizárólag történetileg lehet feltenni és megválaszolni. Az én érve az, hogy a kérdés önmagában nem a paraszti jogokról szól. A jogi diskurzusnak része a társadalmi és

22 José Bové francia kistermelő és aktivista, jelenleg Európai Parlamenti képviselő, aki azzal szerzett hírnevet, hogy 1999-ben lerombolt egy épülő McDonald’s éttermet – *a szerk.*

ökológiai fenntarthatóság kérdése, hiszen a neoliberális projekt ezeket is aláássa. A parasztok kifosztásának visszafordítása és a földhöz való jog visszakövetelése általános társadalmi és ökológiai reprodukciós ügy, amely létfontosságú a 2,5–3 milliárd vidéki szegény számára, akiket a piaci alapú élelmiszer-struktúra súlyosan megkárosított.

Az élelmiszer-önrendelkezés víziója problémának tartja, hogy az élelmiszer alá van vetve egy egyenlőtlen és fenntarthatatlan kereskedelmi rendszernek, ezáltal pedig megkérdőjelezi azt a felfogást is, mely szerint a világ csupán versengő államok összessége, melyek a nemzeti költségvetésüket és pénzügyeiket a gazdasági liberalizmus uralkodó szabályai szerint igyekeznek stabilizálni. Ezek a szabályok aláássák az emberi szolidaritás elveit, és megzavarják a vidéki lakosságot. José Bové aktivistatársa, Francois Dufour így fogalmazott: „a piac eltörölte a határokat, és uniformizálni kívánja az egész bolygót. Rajtunk, világpolgárokon múlik, hogy minden egyes ember jogaiért küzdjünk. Az emberi jogokat nem állíthatják meg országhatárok, globálissá kell tennünk azokat” (Bové és Dufour 2001: 190). A mozgalom követeli az élelmiszer-önrendelkezési jogok *formális* biztosítását (ideértve bizonyos mértékű védelmet is), de fenntartja, hogy ezeknek a jogoknak a tartalmát (hozzáférés a földhöz, hitelhez és a tisztességes kereskedelemhez, illetve az élelmiszerek típusáról és a természet módszeréről való döntés) a közösségek és az országok maguk határozzák meg – ezzel pedig lényegében a specifikus történeti szubjektumok által meghatározott, kontextusfüggő jogokon keresztül a szuverenitás fogalmának *szubsztantív* módosítását kívánják elérni.

A kulcskérdés ezeknek az új szubjektumoknak a létrehozása és fenntartása. Ez hosszú távú folyamat, és az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom különböző egységei ennek megfelelően köteleződtek el – nem csak a földekért való küzdelemben, de a „földeken való küzdelemben” is, mindez pedig meghatározza a neoliberalizmus elleni közös harc (Desmairais 2007; Wright és Wolford 2003). A szubjektumok politizálódása eltérő módokon történik különböző terekben, mivel az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom tagszervezetei már ezt megelőzően is eltérő viszonyokat ápoltak az államrendszerrel. Bové egy alapvető különbségre hívja fel a figyelmet: „a [globális] Délen élők számára az élelmiszer-önrendelkezés az importtal szembeni védelemről szól. Számunkra [Európában] az exporttámogatások és az intenzív mezőgazdaság elleni küzdelmet jelenti” (Bové és Dufour 2001: 96). Továbbá „ennek a globális mozgalomnak az erőssége abban rejlik, hogy rendkívül változatos... A világ komplex hely, és hibát követnénk el, ha egyetlen választ keresnénk komplex és szerteágazó jelenségekre. Válaszokat kell adnunk több szinten – nem csak nemzetközi, de helyi és nemzeti szinten is” (Bové és Dufour 2001: 168). Európán belül, a támogatott mezőgazdálkodás körüli harcok részeként világossá válik, hogy a retorikai szinten a mezőgazdaság „többfunkciósága” (vidéki foglalkoztatásban, környezethez kapcsolódó szolgáltatásokban, élelmiszer-ellátásban és tájmegőrzésben betöltött szerepe) elfedi Európa protekcionizmusát (melyet a

hírhedt WTO „zöld doboz”²³ keresztül hajtott végre), amely közvetlenül előnyben részesíti az agrárgazdaságot és -ipart, és végzetes következményekkel jár a kistermelők számára Európában és világszerte. Az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom alternatív mezőgazdasági támogatások bevezetését szorgalmazza, amelyek – kifejezetten a globális Dél esetében – függetlenek a kereskedelem liberalizációjától, és amelyek szükségesek a kistermelők túléléséhez, valamint egy „fejlesztési doboz” létrehozásához (McCarthy 2005; McMichael 2007).

Végző soron a mezőgazdaság többfunkciósságának elérése az élelmiszer-önrendelkezés segítségével magába foglal egy „egyenlőtlen és együttes” hozzáállást a teljes mozgalomban. A cél a szolidaritás, amely az eltérő küzdelmek kölcsönös elismerésén alapul:

„A nehézség számunkra, földműves emberek számára az, hogy kötve vagyunk a helyhez, ahol élünk, és ahol megtermeljük az élelmünket. A másik oldal, a vállalatok világa globálisan tud mozogni... Ezt úgy próbáltuk megközelíteni, hogy felismertük, vannak a világon hozzánk hasonló emberek, akik szintén földművesek, és kulturálisan kötődnek a lakóhelyükhöz. És a teendőnk olyan szolidaritási hidak építése egymás között, amelyek tiszteletben tartják, hogy mindannyian egyedi helyet foglalunk el a közösségeinkben, a hazánkban. Ezek a hidak egyesítenek bennünket azokban az ügyekben vagy azokon a helyeken, ahol közös fellépésre van szükség globális szinten” (Nettie Wiebe, Vía Campesina alapító tag, idézi Ainger 2003: 10–11)

Így tudósított Laura Carlsen a 2006-os Vía Campesina nemzetközi fórumról Mexikóvárosban:

„A legtöbb mexikói paraszt számára Ázsia mindig is a világ túlsó végének tűnt, szó szerint és képletesen is. De amikor a thaiföldi Uthai Sa Artchop elmesélte, hogy hogyan próbálták a transznacionális vállalatok szabadalmaztatni és szabályozni a rizs vetőmagfajtaikat, akkor a mexikói parasztok felismerték, hogy ami számukra a kukorica, az a thaiföldiek számára a rizs. Amikor egy indonéz földműves, Tejo Pramono arról beszélt, hogy a fiaik és lányaik által hazautalt pénz segíti ki a haldokló vidéket, akkor a mexikói gazdák a saját rokonaikra gondoltak, akik arra kényszerültek, hogy az Egyesült Államokba emigráljanak.

A felek megértően bólogattak egymás beszámolóinak kapcsán, melyek arról szóltak, hogy milyen veszíteni a piacon az importtal szemben, hogyan zuhannak a termelői árak a tisztességtelen verseny miatt, és hogy a kormányok csökkentik a termelői támogatásokat, kivéve a nagy exportőrök esetében. A januári mexikói tortilla-válság

23 A mezőgazdasági belső támogatások egyik kategóriája, amelybe a támogatások azon formái tartoznak, melyeket korlátozás nélkül lehet alkalmazni – *a szerk.*

párja Indonéziában a májusi pálmaolajkrízis volt, ugyanis mindkét esetben a mezőgazdasági üzemanyagokra való átállás és a piacok transznacionális irányításának következtében emelkedett meg ezen alapélelmiszerek ára.”

A szubjektumok átformálása az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom különböző részeiben és a részek között történik. Carlsen jelentése a paraszti szubjektum létrejöttét vizsgálja a neo-liberális viszonyok között, illetve ezen viszonyok negatív hatásait a földművesekre világszerte. Az általa feltett kérdés – „ki gondolta volna, hogy a globalizáció korában a kistermelő földművesek gyengeségei bizonyulnak majd az erősségeiknek?” – egy másik módja annak, hogy megfigyeljük a paraszti politizálás transznacionális közeledését a neoliberalis rend alatt szerzett közös tapasztalatokon keresztül. Erre vonatkozik az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom „egység a különbözőségben” szlogenje.

A mozgalmi szervezeteken belül a tudat átalakítása nem valósul meg egyik napról a másikra, és az átalakulás célja sincs eleve elrendelve, hiszen a folyamatot nagyban meghatározza a térbeli-gazdasági és a kulturális történelem. Az eltérő tapasztalatok miatt interpretációs félreértések is részei az átalakítási projektnek, ahogy azt Wolford kutatása kimutatta a braziliai földnélküli munkások mozgalmának esetében. Az északkelet-braziliai cukornád-régióban például – ahol a Földnélküli Munkások Mozgalma (MST) szervezeti nehézségeit „az individualizmus” vasfogai közti őrlődésként értelmezhetjük – Wolford arra hívja fel a figyelmet, hogy a ültetvényrendszer perifériáján lévő földfoglalók törekeny viszonyát a mozgalomhoz a földjogokkal való tapasztalataikon keresztül érthetjük meg, számukra ugyanis a föld kulturális értékeket rejt magában, és nem csupán termelési eszközként tekintenek rá. Ebben az esetben a földterület közösségi értéke iránt ideológiailag elkötelezett vezetés ellenében a földfoglaló mozgalmárok – a helyi „józan észnek” megfelelően – a földhöz való hozzáférés egyéni formáit részesítik előnyben, amely az ültetvényes védelem „rabsága” helyett a magánélet iránti történelmi vágyból származik (Wolford 2005, 2006). A paraszttudat változó formái jellemzők Dél-Brazilra, ahol a „kistermelő földművesek, akik úgy döntöttek, hogy csatlakoznak az MST-hez, olyan térbeli kiterjedésű termelési formába kapcsolódtak, amelyet egy szélesebb közösség részeként éltek meg. A családokat és a közösségeket a földeken való mindennapos közös munka kovácsolta össze és tartotta fenn, így alacsonyabbá vált a belépési küszöb az MST-be” (Wolford 2003: 202). Így az egyedi körülményeket nem lehet sem feltételezni, sem elválasztani azok területi és időbeli koordinátáitól.

Ezen észrevétellel Wolford fontos módszertani és értelmezési kérdéseket vet fel. A társadalmi mozgalmak eredetével és hatásával foglalkozó hagyományos, strukturális kérdésről áthelyezi a fókusz az etnográfiai kérdésre, azaz arra, hogy miért csatlakoznak az emberek a mozgalomhoz (és hagyják el azt). Az összehasonlító etnográfia különböző kontextusok elemzésével fedi fel az alap-felépítmény felfogáson alapuló előrejelzések és az öntudat átalakulása

vonatkozó értelmezések tévedéseit. Emellett megmagyarázza, miként lehetséges, hogy a földfogalók nem fogadják el automatikusan a vezetők elképzeléseit (Caldeira 2004, Wolford 2006), és hangsúlyozza a földeken való folyamatos küzdelem fontosságát azután is, hogy a földet elfoglalta a földnélküli mozgalom. A földeken zajló küzdelem természetesen mást és mást jelent különböző helyeken, ez pedig komplexitást (és több nézőponttal rendelkező politizálást) kölcsönöz a mozgalomnak, amelyet világszinten az élelmiszer-önrendelkezés, „egyponos perspektívája” képvisel – amely politikai intervenció az „élelmiszerbiztonság” körül folytatott diskurzusba (vö. Ruggie 1993).

Ez azt jelenti, hogy míg az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom a parasztjogok ügyében parasztokat és földnélküli embereket mozgósít a neoliberais uralom fosztogatásai ellen, ezzel egyidőben szükségképpen tudatformálással is foglalkozik, hiszen csak ezen keresztül képes leleplezni és legyőzni azokat a gyakorlatokat, amelyek összekapcsolják a neoliberais szubjektivitást és a régóta létező antidemokratikus kulturális értékeket helyi szinten. A nemek, osztályok és az etnikumok közötti egyenlőtlenségekkel foglalkozó programok révén a mozgalmi önképzés hálózatai megpróbálják megfogalmazni és elsajátítani azokat a demokratikus elveket, amelyekben az „élelmiszer-önrendelkezés” megelevenedik (Swords 2007; Desmarais 2007; Eber 1999).

A mikropolitika és a makropolitika összekapcsolódik egymással, mégpedig abban az értelemben, hogy ezeknek a mozgalmaknak az ereje elsősorban azon alapul, hogy tagjaik képesek felismerni a saját helyzetük közötti hasonlóságokat és közös politikai projekteknél kapcsolódnak össze. Az olyan közvetlen célok, mint a földhöz való hozzáférés – akár magántulajdonként, akár a munkavégzés előfeltételeként (vö. Wolford 2007) – vagy a *létező*/gyenge paraszti kultúra megvédése, mind különböznek egymástól. Mindazonáltal a földeken folytatott küzdelem csak úgy képes fennmaradni minden esetben (legyen szó az MST szövetkezeteiről, határokon átnyúló paraszti önképző-hálózatokról, helyi bölcséleti hálózatokról²⁴ vagy kis mezőgazdasági szakszervezetekről, mint amilyen az agráripár mindent eltipró ereje ellen szerveződő brazil *Movimiento de Pequeños*), ha a mozgalmak önreflexív tagokat nevelnek ki magukból, akik képesek arra, hogy küzdelmeiket a fejlődés, a közösségiség, az állampolgárság és a fenntartható életmódok közös létrehozásának kérdésein keresztül értelmezzék újra. Míg a mozgalom velejét a mikropolitika képezi, a makropolitika olyan társadalmi és világtörténelmi keretet hoz létre,

24 Például Thaiföldön, a mérsékelten száraz északkeleten a földművesek népfőiskolákhöz hasonló „helyi bölcséleti hálózatokat” szerveznek azért, hogy helyreállítsák a helyi ökológiai viszonyokat, és az egészséget részesítsék előnyben a jómód helyett a mezőgazdasági gyakorlatokban. Az 1997-es gazdasági válság óta ezek a szövetségek támogatták a földműveshálózatok és a kormány közötti együttműködést a jobb vízminőség megőrzése, a részvétalapú technológiák, a közösségi erdőgazdálkodás és a biológiai sokféleség előmozdításának érdekében. A cél az, hogy a monokultúrából integrált, diverzifikált gazdálkodást és közösségfejlesztést alakítsanak ki, illetve hogy az állami beavatkozásokat a

amely lehetővé teszi új szubjektumok kialakítását. Hasonlóképpen, a makropolitika átszűrődik az egyéni és helyi tapasztalatokon.

Így „a szegények környezetvédelmét” képviselve Martinez-Alier úgy tartja, hogy a környezeti konfliktusok gyakran a „makro/mikro” értékviták dialektikáján keresztül fejeződnek ki. Ezek a viták általában abban gyökereznek, hogy nincs tisztázva, milyen értékeket tekintenek mérvadónak egy adott ügyben: mint amikor a biodiverzitás vagy a kulturális örökségek eltűnését, az emberi megélhetés és az emberi jogok sérülését vagy szent értékek elvesztését összemérhetetlen fogalmak segítségével hasonlítják egy új gátból, bányászati projektből vagy az olajfűrészből származó gazdasági nyereséghez” (2002: 47–48).

Továbbá a Vía Campesina ökológiai kritikája „lokalizál” bizonyos univerzális témákat:

„A globális környezetvédelem problémái, mint például a biodiverzitás megőrzése, a növényvédőszeres által jelentett fenyegetés és az energiamegtakarítás helyi szinten a parasztok életkörülményeinek javítása és kulturális túlélése melletti érvekké alakulnak. Ezek az emberek épp azt tanulják, hogy ne egy kihalófélben lévő foglalkozás képviselőjeként tekintsenek önmagukra... Ez nem egy posztmodern jelenség, ahol egyesek abból élnek (vagy próbálnak megélni), hogy Monsanto részvényeket vesznek, mások buzgón tömnek magukba a génmódosított szója hízalt serteshúst, megint mások makrobiotikus étrenden vannak, vagy biogazdálkodást folytatnak. Ez inkább a modernitás egy új útja, messze Norman Borlaugtól²⁵. Olyan modernitás, amely a helyi ismeretek tiszteletén és az azokkal való tudományos párbeszeden, ökológiai mérlegelésen, valamint az ész hatalmának újraértékelésén alapul – ez utóbbi nevében tudatosítjuk az ész hatalmának bizonytalanságait, vakfoltjait és komplexitását, ám mindezekkel együtt is bizalommal viseltetünk iránta” (Martinez-Alier 2002: 147).

Végül soron ez olyan politika, amely a kapitalista modernitás és a kizárólagos liberális szubjektum elutasításával sajátos társadalmi, kulturális és ökológiai valóságokat fejez ki egy komplex, alakulóban lévő mozgalom részeként. Egy másik világ megalkotása, amelyben állandó téma a sokszínűség, azon értékek megfogalmazásán múlik, melyek képesek mikro-szinteken megragadni a globális makropolitikát.

vidék fenntarthatósági paradigmája szerint működtessék (Ruaysoongnern és de Vries 2005). Lásd még Holt-Giménez (2006).

25 Amerikai agronómus, akinek jelentős szerepe volt a nagyhozamú gabonafélék kifejlesztésében, és emiatt a zöld forradalom atyjának szokták nevezni – *a szerk.*

KÖVETKEZTETÉSEK

Azok az értelmezések, amelyek a kapitalista modernitás szemüvegén keresztül dolgozzák fel és/vagy romantikus jelenségnek tekintik a kortárs parasztmozgalmakat, annak ellenére is történelmileg feleslegesnek tüntethetik fel őket, hogy azok együttesen felfedik a neoliberalizmus válságát (vö. Bernstein 2004; Petras 1997; Otero 1999). Arra hivatkozva, hogy a Vía Campesina „nem vonja maga után a modernitás, a technológia és a kereskedelem elutasítását, sem az ehhez társuló rusztikus hagyományokba ágyazódó romanticizált visszatérést, [hanem olyan] értékeken és erkölcsön alapul, ahol a kultúrának és a társadalmi igazságosság-nak súlya van, és konkrét folyamatokat indít el azért, hogy éhezésmentes jövőt biztosítson”, Desmarais hangsúlyozza a [Vía Campesina] kapitalista modernitás iránti kritikáját, mely abban is megnyilvánul, hogy „különböző modernításkonceptiókat dolgoznak ki saját, alternatív és mélyen gyökerező hagyányaikból” (2002: 110). De ez az alternatív modernitás, beleértve a létformájuk átpolitizálását, teljesen elkötelezett amellett, hogy ne csupán felfedje, hanem kezelje is a neoliberalizmus válságát.

Amikor az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom azt állítja, hogy „az éhség nem az eszközök, hanem a jogok problémája” (hivatkozva Starr 2005: 57), azzal nem csak a neoliberális projekt válságát fedi fel, hanem annak nyilvánvaló korlátait is. Vagyis a figyelmet a piaci paradigma redukcionizmusára összpontosítja, mely szerint az „élelmiszer-biztonság” elérése pusztán a mennyiség és a „piaci” kínálat kérdésévé redukálódik. Ahogy az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom bizonyítja, a piaci kínálat inkább a cégek, mint az emberek szükségleteit elégíti ki – a nagyvállalati élelmiszer-termelés nem annyira a keresletet célozza vagy ösztönzi, mint inkább az éhezést növeli. A fejlődés nevében végrehajtott piaci irányítás szisztematikusan sérti a földből élő emberek jogait mind az együttéléshez, mind ahhoz, hogy biztosítsák az ökológiai fenntarthatóságot és a világnépesség többségének társadalmi reprodukcióját.

Ahogy fentebb részleteztük, az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom nem mentes a belső feszültségektől és az ellentmondásoktól, és egyelőre a világtörténelemre gyakorolt hatása sem megállapítható. A nagyobb dolgok viszonylatában elért kisebb győzelmek (pl. a földfoglalások, a „fejlesztési dobozról” folyó diskurzus megerősítése a WTO-n belül, az „élelmiszer-önrendelkezés” bevitele a FAO-vitába, az agroökológiai népfőiskolák, a paraszttal szembeni erőszakról való tanúszkodás stb.) egy világmozgalom részét képezik, melynek célja, hogy kétségbe vonja a neoliberális rend „természetességét”. Az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom stratégiai beavatkozása nem egyszerűen arról szól, hogy vissza kell állítani az állam piac feletti hatalmát: elvégre a mozgalom „a piacot” mint nagyvállalati érdekeket elősegítő projektet leplezi le, de ezzel egy időben „az állam” cinkosságát is problematizálja ebben a projektben. A Vía Campesina elismeri az államok jogalkotói hatalmát, ugyanakkor

át is akarja alakítani ezt a hatalmat, azt követelve a *nemzetközi államrendszertől*, hogy az biztosítsa az egyes államok számára „a szuverenitáshoz való jogot és kötelességet, hogy külső feltételek nélkül határozhassák meg saját mezőgazdasági, halászati és élelmiszerpolitikájukat oly módon, hogy garantálják az élelemhez való jogot, valamint egyéb gazdasági, társadalmi és kulturális jogokat az egész népesség számára” (IPC for Food Sovereignty 2006, nincs oldalszám).

Ugyanakkor az önrendelkezés kötelezettsége magában hordozza a „törvények, hagyományok, szokások, birtokrendszerek és intézmények, valamint a területi határok és a népek kultúrája elismerésének” biztosítását (IPC for Food Sovereignty 2006, nincs oldalszám) – átalakítva az állampolgárságot, hogy az a kisebbségi és az emberi jogok előmozdításának eszköze is legyen. Az alternatív modernitás, az állami és az *államközi* „reterritorializáció” támogatásával az élelmiszer-önrendelkezési mozgalom alapjaiban kérdőjelezi meg a tömeges kisemmizéshez hozzájáruló neoliberális kapitalizmus intézményi kapcsolatrendszerét – amely éppen újratermeli a parasztságot mint „elképzelhetetlen” társadalmi erőt, és ez paradox módon előfeltétele annak, hogy ez a réteg radikális világtörténeti szubjektummá váljon.

Fordította: Osváth Zoltán és Schultz Nóra
Az eredetivel egybevetette: Lafferton Sára

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ainger, Katharine (2003): The New Peasants' Revolt. In: *New Internationalist*, No. 353.: 9–13.
- Alavi, Hamza (1987): Peasantry and Capitalism: A Marxist Discourse. In: *Peasants & Peasant Societies*. Szerk.: Shanin, Teodor. Basil Blackwell.
- Araghi, Farshad (1995): Global De-Peasantization, 1945–1990. In: *The Sociological Quarterly*, Vol. 36., No. 2.: 337–68.
- Bartra, Roger (1992): *The Cage of Melancholy*. Rutgers University Press.
- Bernstein, Henry (2003): Land Reform in Southern Africa in World-Historical Perspective. In: *Review of African Political Economy*, Vol. 30., No. 96.: 203–26.
- Bernstein, Henry (2004): „Changing Before Our Very Eyes”: Agrarian Questions and the Politics of Land in Capitalism Today. In: *Journal of Agrarian Change*, Vol. 4., No. 1/2.: 190–225.
- Beverly, John (2004): Subaltern Resistance in Latin America: A Reply to Tom Brass. In: *The Journal of Peasant Studies*, Vol. 31., No. 2.: 261–75.
- Bodnár Judit (2003): Roquefort vs Big Mac: Globalization and Its Others. In: *European Journal of Sociology*, No. 44.: 133–44.

- Borras, Saturnino Jr, (2006): The Underlying Assumptions, Theory, and Practice of Neoliberal Land Policies. In *Promised Land: Competing Visions of Agrarian Reform*. Szerk.: Rosset, Peter – Patel, Raj – Courville, Michael. Food First Books. 99–128.
- Bové, José – Dufour, Francois (2001): *The World Is Not For Sale*. Verso.
- Caldeira, R. (2004): A House and a Farm or Social Transformation? Different Modes of Action and One Dominant Utopia. Prezentálva a *Poverty, Inequality and Livelihoods* műhelyen, University of Reading, Június.
- Cameron, Angus – Palan, Roner (2004): *The Imagined Economies of Globalization*. Sage.
- Carlsen, Laura (2007): *Via Campesina Sets an International Agenda*. Interneten: <http://www.mstbrazil.org/?=laviacampesinasetsagenda> Letöltve: 2007.07.15.
- CPE (Coordination Paysanne Européene) (2003): *For a Legitimate, Sustainable, and Supportive Common Agricultural Policy*. Interneten: http://www.cpefarmers.org/w3/article.php3?id_article=50, Letöltve: 2008.01.31.
- Davis, Mike (2001): *Late Victorian Holocausts: El Nino Famines and the Making of the Third World*. Verso.
- Davis, Mike (2006): *Planet of Slums*. Verso.
- Desmarais, Anette Aurelie (2002): The *Vía Campesina*: Consolidating an International Peasant and Farm Movement. In: *The Journal of Peasant Studies*, Vol. 29., No. 2.: 91–124.
- Desmarais, Anette Aurelie (2007): *La Vía Campesina: Globalization and the Power of Peasants*. Fernwood Books & Pluto Press.
- Duncan, Colin (1996): *The Centrality of Agriculture: Between Humankind and the Rest of Nature*. McGill Queen's University Press.
- Eber, Christine E. (1999): Seeking Our Own Food: Indigenous Women's Power and Autonomy in San Pedro Chenalhó, Chiapas (1980–1998). In: *Latin American Perspectives*, Vol. 26., No. 3.: 6–36.
- Flavio de Almeida, Lucio – Sanchez, Felix Ruiz (2000): The Landless Workers' Movement and Social Struggles Against Neoliberalism. In: *Latin American Perspectives*, Vol. 27., No. 5.: 11–32.
- Friedmann, Harriet (1978): World Market, State, and Family Farm: Social Bases of Household Production in an Era of Wage Labor. In: *Comparative Studies in Society and History*, Vol. 20., No. 4.: 545–586.
- Friedmann, Harriet (1982): The Political Economy of Food: The Rise and Fall of the Postwar International Food Order. In: *American Journal of Sociology*, Vol. 88.: 248–86.
- Friedmann, Harriet – McMichael, Philip (1989): Agriculture and the State System: the Rise and Fall of National Agricultures, 1870 to the Present. In: *Sociologia Ruralis*, Vol. 29., No. 2.: 93–117.

- Gupta, Akhil (1998): *Postcolonial Developments: Agriculture in the Making of Modern India*. Duke University Press.
- Harvey, David (2005): *A Brief History of Neoliberalism*. Oxford University Press.
- Harvey, David (2009): Az "új" imperializmus – Felhalmozás kisemmizés által. In: *Fordulat*, No. 7.: 78–106. Interneten: http://fordulat.net/pdf/7/harvey_szepe.pdf (Letöltve: 2019. 04. 05.)
- Holt-Giménez, Eric (2006): *Campesino a Campesino: Voices from Latin America's Farmer to Farmer Movement for Sustainable Agriculture*. Food First Books.
- IPC for Food Sovereignty (2006): *Sovranita Alimentare*. Final Declaration: For a New Agrarian Reform Based on Food Sovereignty. Március 9. Interneten: http://movimientos.org/cloc/forereformagraria/show_text.ph, (Letöltve: 2008.01.31)
- Kautsky, Karl (1899 [1988]): *The Agrarian Question*. Volume 2. Zwan Publications.
- Kay, Cristóbal (2006): Rural Poverty and Development Strategies in Latin America. In: *Journal of Agrarian Change*, Vol. 6., No. 4.: 455–508.
- Lenin, Vladimir Ilyich (1972): *The Development of Capitalism in Russia: Collected Works*, Volume 3. Progress Publishers.
- Lewis, W. Arthur (1954): Economic Development with Unlimited Supplies of Labour. In: *Manchester School of Economic and Social Studies*, Vol. 22., No. 2.: 139–91.
- Madeley, John (2000): *Hungry for Trade*. Zed Books.
- Madeley, John (2006): The Enduring Racket: Why the Rich Won't Budge on Farm Subsidies. In: *Panos Online*, Július 28. Interneten: <http://www.globalpolicy.org/socecon/trade/subsidies/2006/0728panos.htm> (Letöltve: 2008.01.31.)
- Martinez-Alier, Joan (2002): *The Environmentalism of the Poor: A Study of Ecological Conflicts and Valuation*. Edward Elgar.
- Marx, Karl ([1939] 1972b): A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai I. kötet. In: *Marx-Engels összes művei*. Kossuth Könyvkiadó.
- Mazoyer, Marcel – Roudart, Laurence (2006): *A History of World Agriculture: From the Neolithic Age to the Current Crisis*. Monthly Review Press.
- McCalla, A.F. (1999): World Agricultural Directions: What Do They Mean For Food Security? Prezentáció, előadva: Cornell Institute for International Food and Development, Cornell University, Március 30.
- McCarthy, James (2005): Rural Geography: Multifunctional Rural Geographies – Reactionary or Radical? In: *Progress in Human Geography*, Vol. 29., No. 6.: 773–782.
- McMichael, Philip (1996): *Development and Social Change. A Global Perspective*. Pine Forge Press.
- McMichael, Philip (2003): Food Security and Social Reproduction. In: *Power, Production and Social Reproduction*. Szerk.: Gill, Stephen – Bakker, I. Palgrave Macmillan.

- McMichael, Philip (2005): *Global Development and the Corporate Food Regime*. In: *New Directions in the Sociology of Global Development*. Szerk.: Buttel, Frederick H. – McMichael, Philip. Elsevier.
- McMichael, Philip (2006): *Peasant Prospects in a Neo-Liberal Age*. In: *New Political Economy*, Vol. 11., No. 3.: 407–418.
- McMichael, Philip (2007): *Sustainability and the Agrarian Question of Food*. Plenáris előadás, *European Rural Sociology Kongresszus*, Wageningen, Augusztus.
- McMichael, Philip (2008): *Food Sovereignty, Social Reproduction and the Agrarian Question*. In: *Peasant Livelihoods, Rural Transformation and the Agrarian Question*. Szerk.: Akram-Lodhi, Haroon – Kay, Cristóbal. Routledge.
- McMichael, Philip – Friedmann, Harriet (2007): *Situating the Retailing Revolution*. In: *Supermarkets and Agri-Food Supply Chains*. Szerk.: Lawrence, Geoffrey – Burch, David. Edward Elgar.
- Mitchell, Timothy (2002): *Rule of Experts: Egypt, Techno-Politics, Modernity*. University of California Press.
- Moore, Barrington. Jr. (1966): *Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World*. Boston, MA: Beacon Press. Magyarul megjelent: Moore, Barrington Jr. (1998): *A diktatúra és a demokrácia társadalmi gyökerei*. In: *Szociológiai Figyelő*, 1-2. szám.
- Moyo, Sam – Yeros, Paris (szerk.) (2005): *Reclaiming the Land: The Resurgence of Rural Movements in Africa, Asia and Latin America*. Zed Books.
- NGOs (2004): *WTO Rules Must Respect Food Sovereignty*. Interneten: <http://www.southcentre.org/info/southbulletin/bulletin80/bulletin80-09.htm> (Letöltve: 2008.01.31.)
- Otero, Gerardo (1999): *Farewell to the Peasantry? Political Class Formation in Rural Mexico*. Westview Press.
- Patel, Raj (2006): *International Agrarian Restructuring and the Practical Ethics of Peasant Movement Solidarity*. In: *Journal of Asian and African Studies*, Vol. 41., No. 1–2.: 71–93.
- Patel, Raj (2007): *Transgressing Rights: La Vía Campesina's Call for Food Sovereignty*. In: *Feminist Economics*, Vol. 13., No. 1.: 87–93.
- People's Food Sovereignty (2003): *Peasants, Family Farmers, Fisherfolk and Their Supporters Propose People's Food Sovereignty as Alternative to US/EU and G20 Position!* December 15. Interneten: <http://www.ukfg.org.uk/docs/Peoples%20Food%20Sovereignty%20declaration.doc>, (Letöltve: 2008.01.31.)
- Petras, James (1997): *Latin America: the Resurgence of the Left*. In: *New Left Review*, No. 223.: 17–47.

- Pimbert, Michel – Tran-Thanh, Khanh – Deléage, Estelle – Reinart, Magali – Trehet, Christophe – Bennett, Elizabeth (szerk.) (2005): *Farmer's Views on the Future of Food and Small Scale Producers*. The International Institute for Environment and Development.
- Polányi Károly ([1944] 2004): *A nagy átalakulás*. Napvilág.
- Rosset, Peter – Patel, Raj – Courville, Michael (2006): *Promised Land: Competing Visions of Agrarian Reform*. Food First Books.
- Rostow, Walt Withman (1960): *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*. Cambridge University Press.
- Ruaysoongnern, Sawaeng – de Vries, Frits Penning (2005): *Learning Alliances Development for Scaling Up of Multi-Purpose Farm Ponds in a Semi-Arid Region of the Mekong Basin*. Tanulmány prezentálva: Learning Alliances Konferencia, Delft, 2007 június 6–10.
- Ruggie, John Gerard (1993): Territoriality and Beyond: Problematizing Modernity in International Relations. In: *International Organization*, Vol. 47., No. 1.: 139–174.
- Sachs, Jeffrey (2005): *The End of Poverty*. Penguin.
- Sharma, Devinder (2004): Entitled to Subsidies! In: *India Together*. Interneten: <http://indiatgether.org/opinions/dsharma>, (Letölve: 2008.01.31.).
- Starr, Amory (2001): *Naming the Enemy: Anti-Corporate Movements Confront Globalization*. Zed Books.
- Starr, Amory (2005): *Global Revolt: A Guide to the Movements Against Globalization*. Zed Books.
- Swords, Alicia (2007): Neo-Zapatista Network Politics: Transforming Democracy and Development. In: *Latin American Perspectives*, Vol. 34., No. 2.: 78–93.
- Tomich, Dale W. (2004): *Through the Prism of Slavery: Labor, Capital and World Economy*. Rowman and Littlefield.
- Trouillot, Michel-Rolph (1995): *Silencing the Past: Power and the Production of History*. Beacon.
- Vía Campesina (2000): *Declaration of the International Meeting of the Landless in San Pedro Sula*. Honduras, július
- Vía Campesina (2003): *What is Food Sovereignty?* Január 15. Elérhető: www.viacampesina.org.
- Vía Campesina (2009): *Impact of the WTO on Peasants in South East Asia and East Asia*. Interneten: <https://viacampesina.org/en/impact-of-the-wto-on-peasants-in-south-east-asia-and-east-asia/> (Letölve: 2019. 04. 05.)
- Vidal, J. (2007): The Looming Food Crisis. *The Guardian*, augusztus 29.
- Walton, John (1984): *Reluctant Rebels: Comparative Studies of Revolution and Underdevelopment*. Columbia University Press.
- Wittman, H. (2005): *The Social Ecology of Agrarian Reform: The Landless Rural Workers' Movement and Agrarian Citizenship in Mato Grosso, Brazil*. Kiadatlan PhD disszertáció, Development Sociology, Cornell University.

- Wolf, Eric (1969): *Peasant Wars of the Twentieth Century*. Harper.
- Wolford, Wendy (2003): Families, Fields and Fighting for Land: The Spatial Dynamics of Contention in Rural Brazil. In: *Mobilization: An International Journal*, Vol. 8., No. 2.: 201–215.
- Wolford, Wendy (2005): "Every Monkey has its Own Head": Rural Sugarcane Workers and the Politics of Becoming a Peasant in Northeastern Brazil. Tanulmány a következő eseményre: The Colloquium in Agrarian Studies, Yale University.
- Wolford, Wendy (2006): The Difference Ethnography Can Make: Understanding Social Mobilization and Development in the Brazilian Northeast. In: *Qualitative Sociology*, Vol. 29., No. 3.: 335–352.
- Wolford, Wendy (2007): Land Reform in the Time of Neo-Liberalism: A Many Splendored Thing. In: *Antipode*, Vol. 39., No. 3.: 550–570.
- Wright, Angus – Wolford, Wendy (2003): *To Inherit the Earth: The Landless Movement and the Struggle for a New Brazil*. Food First Books.